

بررسی تأثیر وقف بر توسعه اقتصادی شهر اهواز؛ مطالعه موردی: منطقه یک

مسعود صفایی‌پور: دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران
زهرا سبایی: دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران
محمدامین زرگر شوشتری: دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران
نادیا داری‌پور: دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران*

چکیده

وقف همواره ابزاری برای حل و فصل مشکلات اقتصادی و اجتماعی، از جمله مبارزه با فقر، گسترش رفاه و امثال آن محسوب می‌شده است. تمدن اسلامی مدیون موقوفات عامه در طول تاریخ اسلام است. نهاد وقف می‌تواند با سرمایه گذاری در امور عام المنفعه مرتبط با هدف‌های امنیت، معنویت، رشد اقتصادی و عدالت که اهمیت ویژه‌ای در اقتصاد اسلامی دارند به انباشت سرمایه فیزیکی و انسانی و در نتیجه به رفاه عمومی کشورهای اسلامی کمک کند. نهاد وقف عامل بسیار مهمی در جلوگیری از تجمع و تمرکز ثروت در جامعه محسوب می‌شود. هدف این پژوهش بررسی و ارزیابی تأثیر وقف بر توسعه اقتصادی منطقه ۱ شهر اهواز است. با برآورد ۳۲۰ نفر با استفاده از فرمول کوکران، حجم نمونه تعیین، سپس افراد مورد پرسش گری قرار گرفته‌اند. پس از برداشت‌های میدانی نقشه‌ها با استفاده از نرم افزار ARC GIS ترسیم شده‌اند. با در نظر گرفتن افزایش چشمگیر درآمدی وقف در سال ۱۳۹۲ به ۵۴۸۰ میلیون ریال نسبت به سال ۱۳۹۰ به مبلغ ۱۷۵۰ میلیون ریال می‌توان به نقش مهم عامل وقف در توسعه اقتصادی شهر اهواز پی برد. در این پژوهش با استفاده از نرم افزار SPSS با روش t یک نمونه‌ای به تجزیه و تحلیل متغیرها پرداخته شده است. با تعیین شاخص‌های اشتغال، عدالت اجتماعی، امنیت، خدمات دولت، جریان پول و کالا، و تشکیل سرمایه و بررسی تأثیر این شاخص‌ها بر نهاد وقف، نشان داده شد که تأثیر وقف در اولویت اول منطقه ۱ شهر اهواز بر تشکیل سرمایه و تأمین اجتماعی و در اولویت آخر بر جریان کالا و پول و شاخص امنیت اقتصادی است. نتایج حاصله از تجزیه و تحلیل یافته‌ها، حاکی از این است که عامل وقف بر توسعه اقتصادی منطقه، که برابر ۲/۴۳ با سطح معناداری ۰/۰۰۱ و مقایسه‌ی آن با مقدار خطای مجاز ۰/۰۵ اثر زیادی دارد.

واژگان کلیدی: وقف، توسعه اقتصادی، رقبه، شهر اهواز

۱- مقدمه

۱-۱- طرح مسأله

سنت حسنه ی وقف به عنوان یکی از مؤثرترین راه‌های همیاری در طول تاریخ همواره پشتوانه ی اقتصادی اهداف متعالی انسانی در جوامع بشری بوده است، ولی با ظهور و گسترش اسلام که مؤسس یا مؤید تمام نیکی‌ها و روش‌های پسندیده بود، این سیر نیکو نیز به عنوان بارزترین مصداق صدقات و نمونه ی اجرای احسان رونقی بسیار گرفت؛ تا آنجا که به تدریج، یکی از بزرگترین منابع گسترش رفاه اجتماعی و رفع فقر در سایه ی نشر و ترویج فرهنگ اسلامی محسوب می‌شود که علاوه بر آثار مذهبی، فرهنگی، آموزشی، اقتصادی و غیره آثار جغرافیایی مهمی به همراه دارد (صفایی پور، ۱۳۸۳: ۱۱۲). ماده ی ۵۵ قانون مدنی، وقف را به این عبارت تعریف نموده است: «وقف عبارت است از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود.» (بشیری و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۹). تعریف اقتصادی وقف را می‌توان تغییر در کاربرد منابع، از بهره برداری فردی به بهره مندی اجتماعی برای نسل حاضر و نسل‌های آینده به شلمار آورد که خدمات و یا منافع آن مورد استفاده افراد زیادی قرار می‌گیرد. از این رو توسعه وقف، به عنوان نهادی خصوصی (غیر دولتی) در اقتصاد اسلامی، از یک طرف موجب افزایش پس انداز و کاهش مصرف بوده و از طرف دیگر این پس اندازها می‌تواند در نهایت به سرمایه تبدیل شود (مصباحی مقدم و همکاران، ۱۳۹۰: ۹۹). در فرهنگ معین رقبه از نظر لغوی به معنای گردن، بنده و غلام است که از نظر اصطلاحی به معنای ملکی که به کسی سپرده می‌شود که تا پایان عمر از آن بهره برد. در اجرای برنامه‌های

میان مدت و بلند مدت توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، آنچه ذهن برنامه ریزان و دست اندرکاران را بیشتر به خود مشغول می‌کند، محدودیت منابع در مقابل مصارف بی حد و حصر است. در نتیجه کشورهای در این امر موفق خواهند بود که بتوانند از تعدد و تنوع مالی برخوردار باشند (خسروی، ۱۳۸۵: ۶). جغرافیای جهان بینی سهم جهان بینی را در سیر زمان در چارچوب جریان دیالکتیکی روابط دو جانبه بین جهان بینی، محیط، پیامدها و آثار حاصله آن را بر سکونتگاه‌ها، اقتصاد، حمل و نقل، جمعیت و سیاست نشان می‌دهد (شمس و همکار، ۱۳۸۹: ۱۹۲). با نهاد وقف، که در آن مالکیت خصوصی به نوعی مالکیت عمومی تبدیل می‌شود، مراکز مختلف آموزشی، فرهنگی، بهداشتی و اقتصادی ایجاد می‌گردد که علاوه بر آن که در شهرنشینی جوامع - نقش که از مؤلفه‌های توسعه ی اقتصادی است - نقش قابل توجهی دارند، به شهرها نوعی برجستگی دینی، تاریخی و اقتصادی خواهد بخشید و توسعه را همراه با عدالت اجتماعی به ارمغان آورد (عرب، ۱۳۸۵: ۱۰۹). نهاد وقف می‌تواند با سرمایه گذاری در امور عام المنفعه مرتبط با هدف‌های امنیت، معنویت، رشد اقتصادی و عدالت که اهمیت ویژه ای در اقتصاد اسلامی دارند به انباشت سرمایه فیزیکی و انسانی و در نتیجه به رفاه عمومی کشورهای اسلامی کمک کند. ساختن اماکن عمومی مانند: مسجد، مدرسه، بیمارستان، جاده‌ها و... پدیدساختن پارک‌ها، مراکز تفریحی، مراکز تجاری و تأسیس صنایع کوچک و متوسط زود بازده و وقف درآمد آنها برای نیازمندان از مصداق‌های مهم سرمایه گذاری در امور عام المنفعه است (جهانیان، ۱۳۸۹: ۱۳۸۹).

آن بر مستحقین و حفظ موقوفه و .. مثل وکیل امینی عمل نماید» (امینیان، ۱۳۸۸: ۱۳۵). برنامه پنجم (۱۳۹۳-۱۳۸۹) دومین برنامه از دوره سند چشم‌انداز است که در قالب الزامات این سند واهداف مورد نظر آن تهیه شد. بنابراین، دستیابی به جایگاه اول اقتصادی و علمی و فناوری در منطقه، همراه با هویت اسلامی و ایرانی و الهام بخش در جهان اسلام و با تعامل سازنده و مؤثر در روابط بین الملل به عنوان آرمان اصلی این برنامه مورد نظراست (ریاحی سامانی، ۱۳۹۰: ۳۷). طبق ماده ۱۷۷ قانون وقف در برنامه پنجساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران، به منظور احیاء، توسعه و استفاده بهینه از ظرفیت موقوفات و اخوات و مقابله با سوء استفاده از موقوفات اقدامات زیر انجام می‌شود: الف - سازمان ثبت اسناد و املاک کشور با همکاری سازمان اوقاف و امور خیریه مکلف است نسبت به ثبت موقوفات بلامعارضی که صحت وقف آن محرز ولیکن تاکنون ثبت نشده اند، اقدام نماید. ب - به منظور ایجاد بانک اطلاعات جامع موقوفات، کلیه اشخاص حقیقی و حقوقی متولی وقف موظفند اطلاعات کلیه موقوفات، نذورات، اثلاث باقیه، محبوسات و صدقات و موقوفات عام غیر متصرفی و دارای تولید را بر روی سامان‌ها ی قرار دهند که تا پایان سال اول برنامه توسط سازمان اوقاف و امور خیریه ایجاد می‌شود (برنامه پنجساله توسعه جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۹: ۱۹۵). به لحاظ تاریخی وقف وسیله ای برای هدایت موثر منافع و خدماتی بوده که حیات متمدن بر آن بنا شده است. امروزه وقف در شمار ابزارهای میراثی است که برای رفع مشکلات سنگینی که به مقتضای منافع تمدن ی در ملل پیشرفته

۲۵). شهر اسلامی بیش از همه از دستورات و قوانین اسلامی متخذه از کتاب، سنت، فقه، اجتهاد و اجماع تأثیر پذیرفته و این دستورات و قوانین در تصمیم‌گیری درباره ساخت شهرها تأثیر مستقیمی داشته است. در ساخت موروفولوژیک شهرهای اسلامی عوامل زیر دخالت داشته اند: ۱. عوامل مذهبی ۲. عوامل اقلیمی ۳. عوامل اقتصادی ۴. عوامل ارتباطی ۵. عوامل دولتی و نظامی ۶. عوامل بهداشتی ۷. عامل وقف (شکویی، ۱۳۷۳: ۱۳۸). عامل خرابی یا کم درآمدی و ضعف اوقاف، نداشتن یک برنامه منسجم برای رسیدگی به آن است (الدوری، ۱۳۸۵: ۱۸). با وجود اینکه بعضی از مسائل و مشکلات شهری مانند: جنایت، فقر، آلودگی محیط و مسکن قرن‌ها است که در اجتماع شهری وجود داشته و با اینکه تمام این مسائل جنبه اقتصادی هم دارد، فقط در چند دهه ی اخیر، بعد از رشد سریع شهرنشینی است که اقتصاد دانان به بررسی آنها پرداخته اند (عابدین درکوش، ۱۳۹۱: ۲۹۱).

شاید متداول ترین نقش وقف را بتوان در رویکرد اقتصادی آن مشاهده کرد. نقش وقف در توسعه ی جامع کشور و سهم موقوفات در اقتصاد بدون نفت و رواج صنعت گردشگری، علیرغم اهمیت فراوان آن، کمتر مورد توجه کارشناسان و برنامه ریزان قرار گرفته است (غفوری، ۱۳۹۰: ۱). وقف یکی از فعالیت‌ها و نهادهای مهم اقتصادی است که جنبه «عام المنفعه» دارد (Caudiosi, 1988: 136). ماده ی ۸۲ ق.م. می‌گوید: «هرگاه واقف برای اداره کردن موقوفه ترتیب خاصی معین کرده باشد، متولی باید به همان ترتیب رفتار کند و اگر ترتیبی قرار نداده باشد، متولی باید راجع به تعمیر، اجاره و جمع‌آوری منافع و تقسیم

بروز یافته، کار ساز است. به ویژه در شرایطی که عوامل حکومتی به دلیل ناتوانی مالی و تشکیلاتی در سایه اقتصاد آزاد و نبود قدرت لازم اقتصادی برای ورود به منافع عمومی، کفایت و کار آمدی لازم را نداشته باشد. همچنین ابزاری چون وقف می‌تواند برای تأمین بودجه برخی از طرح‌ها و تأسیسات عمومی که دولت در هزینه‌ها و یا اتمام آن ناتوان بوده به کار آید. این خدمات می‌تواند در ازای بهره مندی متقابل وقف از مزایایی ارایه شود که در جهت پیشبرد وصیانت از آن موثر باشد (سعیدونی، ۱۳۹۱: ۲۶۳). در این پژوهش به بررسی تأثیر عامل وقف بر توسعه اقتصادی منطقه ۱ شهر اهواز پرداخته می‌شود.

۱-۲- اهمیت و ضرورت

اوقاف نقش بسیار مهمی در زندگی شهرها بر عهده داشت و چنان گسترش یافت که دیوان مخصوصی برای آن تأسیس شد که به «دیوان احباس» و یا «دیوان اوقاف» معروف است (عبدالستار عثمانی، ۱۳۷۶: ۸۳). وقف به معنای نگهداشتن دائمی اصل مال و بهره برداری از منافع آن در جهت امور خیریه است. از پیامبر اکرم (ص) به عنوان اولین واقف در اسلام یاد شده است (میر احمدی، ۱۳۷۱: ۳۲). کوشش در جهت ایجاد منابع متنوع در راستای افزایش درآمد و ثروت از جمله اموری است که در همه ی کشورها یکی از اساسی‌ترین اهداف به شمار می‌رود و هر کشوری با توجه به فرهنگ و وضعیت اجتماعی و اقتصادی خود به این امر اهتمام می‌ورزد (عبادی، ۱۳۸۶: ۵۷). یکی از مواردی که امروزه اقتصاد دانان و برجسته گان اقتصاد و توسعه در سطح جهانی و برندگان جایزه نوبل مجبور شدند که به آن اعتراف کنند، این است که رشد اقتصادی و توسعه

موقعی ارزشمند است که منافع حاصله اش متوجه اکثریت جامعه باشد (خوش چهره، ۱۳۸۴: ۱۲۵). موقوفات به عنوان بخشی از سرمایه‌های اقتصادی جامعه می‌توانند بسیاری از نیازهای مادی جامعه به ویژه محرومان و فقرا و مستمندان را برطرف کنند (فلاح، ۱۳۹۱: ۵۶). بدیهی است که در این صورت وقف دارای نوعی آثار پیامدی مثبت خواهد بود که برای گسترش رفاه عمومی و بالا بردن کارآیی اقتصادی بسیار ارزشمند است (Connolly, 1999: 37). شهرهایی که دارای موقوفات بیشتری هستند، مانند: شهر اصفهان در آنها نوعی تعادل اجتماعی و اقتصادی وجود دارد (شهابی، ۱۳۸۳: ۱۴۷). وقف در ایران سابقه طولانی دارد، بطوری که نذورات و وقف به آتشگاه‌ها و معابد از دوران باستان متداول بوده است و در دوره اسلامی نیز با تحول در شکل و احکام آن ادامه پیدا کرده است (عرفان، ۱۳۹۰: ۴). در فرهنگ دینی، پدیده وقف درست در نقطه مقابل فقر قرار دارد. با گسترش وقف پول، میزان فقر و محرومیت در جامعه کاهش می‌یابد؛ زیرا همان گونه که ذکر شد، وقف یکی از راه‌های جلوگیری از تراکم ثروت محسوب می‌شود. با از بین رفتن تراکم ثروت، سرمایه جامعه در اختیار همگان قرار می‌گیرد و با بهره مند شدن همگان از امکانات رفاهی و اقتصادی، زمینه تکامل در ابعاد فرهنگی، سیاسی و اجتماعی نیز فراهم می‌شود (دادگر و همکار، ۱۳۸۶: ۱۲۰).

۱-۳- پیشینه تحقیق

درباره وقف بررسی‌های اندکی در زمینه توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن صورت گرفته است. رسول خدا نظام وقف را در شهر مدینه برقرار کرد. پس از این واقعه به پیروی از سنتی که از

عنوان « نقش وقف در آبادی شهرها » ضمن بررسی تاریخیچه وقف در زمان قبل و بعد از اسلام در ایران، نتایج و آثار وقف را مورد ارزیابی قرار داده و نقش و تأثیر آن را در شهرها بیان می‌دارد؛ همچنین نقش وقف را در شهرهای اصفهان و تبریز مورد بررسی اجمالی قرار می‌دهد. پایان نامه دکتر نزهت احمدی با عنوان « نقش نهاد وقف در دگرگونی‌های اجتماعی - فرهنگی شهر مشهد در دوره صفوی » نهاد وقف را به عنوان یکی از عوامل مهم در تحولات اجتماعی و فرهنگی دوره صفوی معرفی می‌کند که نظام آموزشی و آداب و مراسم مذهبی را تحت تسلط خود قرار داده و در عمران و آبادی شهر، بهبود وضعیت زندگی مردم تأثیر گذار بوده است. این مطالعه ضمن در نظر گرفتن نتایج این تحقیقات و با عنایت به کمبود مطالعات جامع در مورد شهرهایی که کلاً یا قسمت عمده‌ای از اراضی آنها در مالکیت وقف می‌باشد، سعی نموده به بررسی وقف و نقش آن در توسعه شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کلان شهر اهواز بپردازد.

۱-۴- فرضیه‌های تحقیق

فرضیه ۱ اصلی تحقیق: میان وقف و توسعه اقتصادی منطقه ۱ شهر اهواز رابطه‌ی معناداری وجود دارد.
فرضیه اول: عامل وقف موجب ایجاد فرصت‌های شغلی در منطقه ۱ شهر اهواز می‌گردد.
فرضیه دوم: عامل وقف در ایجاد عدالت اجتماعی در منطقه ۱ شهر اهواز مؤثر است.
فرضیه سوم: عامل وقف موجب ایجاد امنیت اقتصادی در منطقه ۱ اهواز می‌گردد.
فرضیه چهارم: عامل وقف در جبران کمبود خدمات دولتی مؤثر است.

رسول اکرم (ص) باقیمانده بود، وقف نقش بسزایی در عمران و آبادی شهرهای اسلامی ایفا کرد (عثمانی، ۱۳۷۶: ۸۲). پرفسور اکارت اهلرز در بررسی خود تحت عنوان " موقوفات دینی شهر شرق اسلامی " بیان می‌دارد که نهاد وقف برای جغرافیای اجتماعی و فرهنگی و جغرافیای اقتصادی شرق اسلامی و به ویژه شهرهای آن از سه جنبه دارای اهمیت است از لحاظ تکوینی - مکانی، اجتماعی - اقتصادی و سیاسی سپس خصلت شهر آفرینی وقف در شهرهای حلب، اصفهان، استانبول، قاهره، شمال مراکش، یزد، بیت المقدس، ملایر و تفت اشاره می‌کند. در این پژوهش به رابطه شهر و ده، وقف و آثار این دو در توسعه شهرها می‌پردازد. مؤمنی معتقد است به همپیوستگی سه گانه ارگ، مسجد و بازار در شهرهای مسلمان نشین مبتنی بر وقف صورت گرفته است. سیروس شفقی در مقاله‌ای تحت عنوان "وقف در اصفهان پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی آن در اصفهان" اهمیت پدیده وقف و لزوم بررسی آن را در شهر اصفهان را با بررسی مسائلی چون پراکندگی جغرافیایی موقوفات اصفهان، تاریخیچه موقوفات شهر، مدیریت موقوفات، وقف و محله، تأسیس مریم خانیه اسلامی در اصفهان و موقوفات اصفهان و برنامه ریزی شهری مورد بحث قرار می‌دهد (شفقی، ۱۳۷۶: ۳۲). دکتر اسماعیل نصیری در مقاله‌ی « بررسی و تأثیر وقف در ساختار شهری اراک » به بررسی آثار وقف در شهر اراک و نقش آن در توسعه شهرنشینی، دموگرافی، فیزیکی، مورفولوژیکی و تأثیر آن در طراحی و اجرای طرح جامع شهر می‌پردازد. دکتر اشرف السادات باقری در مقاله‌ای با

۱-۶- محدوده مورد مطالعه

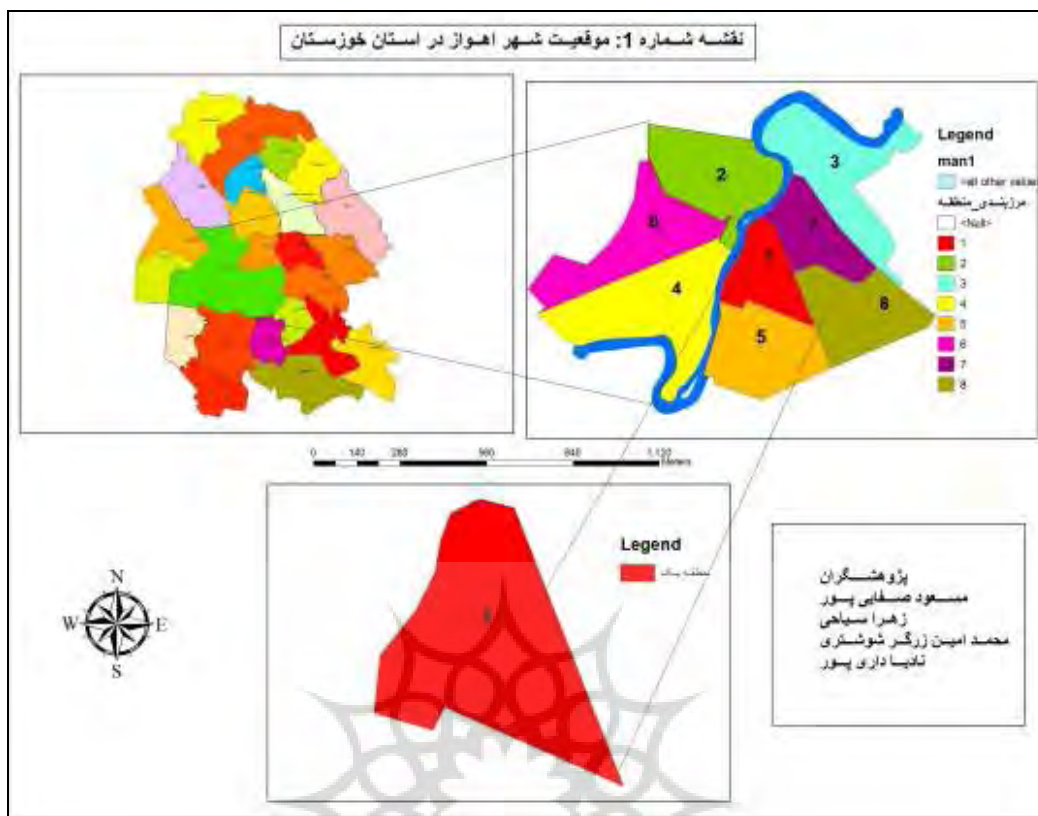
شهر اهواز با ۶۸۳۵ کیلومتر مربع مساحت، با ۱۸ متر ارتفاع از سطح دریا، بین مدار ۴۸ درجه و ۲۹ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ و ۳۰ درجه و ۴۵ دقیقه تا ۳۲ درجه از عرض شمالی استوا، در جنوب غربی ایران واقع شده و مرکز استان خوزستان است. جمعیت شهر اهواز بالغ بر ۱۳۹۵۱۸۴ نفر برآورد شده است (سالنامه آماری استان خوزستان، ۱۳۹۰: ۱۲). منطقه ۱ شهرداری اهواز در سال ۱۳۰۴ هجری شمسی تأسیس و در سال ۱۳۰۹ میرزا احمد خان البرز از طرف وزارت داخله ریاست آن را بر عهده گرفت. از آن زمان تا کنون این شهرداری به ۸ منطقه تقسیم شده است. منطقه ۱ شهرداری که سال ۱۳۶۴ تأسیس شده بود، اکنون به ۵ ناحیه خدمات شهری تقسیم شده است (ناحیه ۱، ۲، ۳، ۴، ۵ و ناحیه ویژه). تعداد ۱۸ محله در محدوده خدماتی منطقه ۱ شهرداری قرار دارد که اغلب بخش مرکزی شهر را شامل می‌شوند. یعنی حیاتی‌ترین و مهم‌ترین بخش اهواز که از ابتدای تأسیس تا کنون ۲۳ شهردار متولی امور این منطقه بوده‌اند. طبق آخرین برآورد جمعیت سال ۱۳۹۰ منطقه ۱ شهر اهواز، ۱۱۹۶۰۴ نفر با مساحت ۱۰۰۶/۲۲ هکتار است (آمارنامه کلان شهر اهواز، ۱۳۹۰: ۸).

فرضیه پنجم: وقف عامل تنظیم کننده پول و اقتصاد در منطقه ۱ شهر اهواز است.

فرضیه ششم: عامل وقف در تشکیل سرمایه در بازارهای مالی در منطقه ۱ شهر اهواز مؤثر است.

۱-۵- روش تحقیق

پژوهش حاضر در دو مرحله انجام گردیده است. مرحله اول که مربوط به بخش نظری تحقیق می‌گردد به شیوه‌ی کتابخانه‌ای - اسنادی بوده است که با استفاده از کتاب‌ها، مقالات و سایر منابع اطلاعاتی صورت گرفته است. بخش دوم، به شیوه‌ی مشاهدات مستقیم و بازدیدهای میدانی بوده است که با استفاده از پرسش‌نامه، مصاحبه و مشاهدات عینی، اطلاعات مورد نیاز اخذ، و با استفاده از نرم افزار Spss مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. روش تجزیه و تحلیل داده‌های این پژوهش در دو سطح توصیفی (فراوانی، درصد، میانگین، انحراف معیار و سایر آماره‌ها) و استنباطی (آزمون t یک نمونه‌ای) صورت گرفته است. جامعه‌ی آماری ساکنان منطقه ۱ شهر اهواز است. با استفاده از فرمول کوکران حجم نمونه حدود ۳۲۰ نفر برآورد شده است. در این پژوهش جهت تعیین روایی و پایایی سازه‌ها از روش آلفای کرونباخ استفاده گردیده است. ضریب (۰/۹۷) عدد بسیار مطلوبی است که نشان می‌دهد، گویه‌های طراحی شده جهت سنجش متغیرها با یکدیگر همبستگی درونی بالایی دارند.

شکل ۱- موقعیت اهواز در استان خوزستان - موقعیت منطقه ۱ در شهر اهواز ترسیم: نگارندگان

۲- مبانی نظری تحقیق

اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شرق اسلامی و شهرهای آن از سه جنبه دارای اهمیت است: الف) اهمیت تکوینی و مکانی. ب) اهمیت اجتماعی - اقتصادی. ج) اهمیت اقتصادی (اهلرز، ۱۳۷۴: ۱۰). نقش سرمایه‌های انسانی در توسعه، از مسائلی است که درباره‌ی آن اتفاق نظر وجود دارد. به قول هاربیسون یکی از اقتصاددانان معروف توسعه، پایه‌ی اصلی ثروت ملت‌ها را منابع انسانی آن تشکیل می‌دهد. زیرا سرمایه‌های فیزیکی و منابع طبیعی عوامل فرعی تولیدند، در حالی که انسان‌ها عوامل اصلی تولیدند و سرمایه‌ها را متراکم می‌سازند، از منابع طبیعی بهره‌برداری می‌کنند، سازمان اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را تشکیل می‌دهند و توسعه‌ی ملی را تحقق می‌بخشند (بختیاری، ۱۳۸۱:

وقتی سخن از تأثیر وقف بر استقلال اقتصادی و رشد و توسعه مطرح می‌شود هرگز به این معنا نیست که وقف به تنهایی می‌تواند همه‌ی ابعاد و زوایای گوناگون اقتصادی را در بر گیرد، بطوری که برای اقتصاد کشور به منافع مالی دیگر نیازی نباشد، بلکه منظور این است که وقف به عنوان یک سرمایه‌ی عظیم مالی می‌تواند در این سمت و سو دارای نقشی سازنده و قابل توجه و سهمی بزرگ باشد (حائری، ۱۳۸۰: ۴۹). اثرات وقف را می‌توان در سه فرآیند تعدیل ثروت، توازن اجتماعی و همکاری جامعه ذکر کرد که زیربنای عدالت اجتماعی و اقتصادی جامعه را تشکیل می‌دهند (کلانتری و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۶). نهاد وقف یا موقوفات برای رشد و توسعه جغرافیای

۴۰). آندره ریمون معتقد است: « وقف یک موضوع قابل توجه در شکل دادن به سازمان فضایی شهر است. در گذشته برای دستیابی به اهداف وقف عمومی (نگهداری و تعمیر بناهای مذهبی یا خیریه یا بنیادهای مفید عمومی) و وقف خصوصی (حمایت از دارایی خصوصی یا درآمدهایی که برای مؤسسات خیریه فراهم می‌شد) باید موقوفاتی در نظر گرفته می‌شد. بنابراین ایجاد وقف بزرگ شهری در دوره‌های توسعه‌ی شهری غالباً به گسترش فعالیت‌های شهری کمک می‌کرد (پاپلی یزدی و همکار، ۱۳۸۲: ۲۶۱). عدالت اجتماعی، به عنوان یکی از ارکان اساسی اقتصاد اسلامی و به کیفیتی که شهید سید محمد باقر صدر در کتاب اقتصاد ما مورد بحث قرار داده است، مبتنی بر دو پایه‌ی اصل تکافل (همیاری) و اصل توازن اجتماعی است. اصل تکافل یعنی کفیل یکدیگر شدن و منبعث از اصل مسئولیت است. نکته مهمتر، از دیدگاه شهید صدر، اصل توازن اجتماعی است که این توازن علاوه بر توازن درآمدها، با توازن در سطح زندگی نیز ملازمه دارد (هدایتی، ۱۳۸۸: ۸۲). وقف را به اعتبار موقوف علیهم به وقف عام و خاص تقسیم کرده‌اند: در وقف خاص یک یا چند نفر خاص از منافع موقوفه استفاده می‌کنند: مانند وقف بر اولاد، خدمه و اقوام. ولی در وقف عام، یا منافع در جهات خیر و عام المنفعه صرف می‌شود. مانند: وقف بر مسجد و راه و پل و مدرسه، یا موقوف علیهم محصور نیستند. مانند: دانشجویان و فقرا و ورزشکاران (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۲۲۰). پراکندگی جغرافیایی بناهای وقفی از یک نظام عقلایی و اقتصادی کاملاً تکامل یافته تبعیت می‌کند، به طوری که یک موقوفه با چند رقبه مانند: مسجد،

مدرسه، کاروانسرا، بازار و حمام در جوار هم قرار دارند (کلانتری و همکاران، ۱۳۸۹: ۴۰). اگر بخواهیم موقوفات را از دیدگاه اقتصادی تقسیم بندی کنیم، موقوفات به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف) موقوفات دارای درآمد

ب) موقوفات فاقد درآمد

موقوفات دارای درآمد، موقوفاتی هستند که با کاربری‌های مختلفی مانند: تجاری، مسکونی، مزروعی، خدماتی، اداری و صنعتی به صورت اجاره در اختیار افراد قرار می‌گیرند تا در ازای پرداخت مال الاجاره از آن بهره برداری نمایند. موقوفات فاقد درآمد نیز، موقوفاتی هستند که به دلایل مختلف اشخاص حاضر به اجاره‌ی آنها نمی‌باشند و یا فعلاً در اختیار وقف می‌باشند یا امکان استیجار آنها وجود ندارد و یا مصلحت وقف در عدم واگذاری آنها جهت اجاره‌ی اشخاص است (عسگری، ۱۳۸۹: ۳۶). پیامبر اکرم (ص) با رهنمودهای گفتاری و رفتاری خود، مسلمانان صدر اسلام را به صرف درآمد در این امور، دعوت می‌فرمود و چنانکه گفته‌اند، در اثر این رهنمودها، تمام اصحاب ثروتمند آن حضرت چیزی را به ویژه بر فقیران وقف کرده بودند (بهوتی، ۱۹۹۷: ۲۹۳). وقف در ایران سابقه‌ی طولانی دارد، به طوری که نذورات و وقف اموال به آتشگاه‌ها و معابد از دوران باستان متداول بوده است و در دوره اسلامی نیز با تحول در شکل و احکام آن ادامه پیدا کرده است. توسعه وقف در ایران با تصرف زمین‌های «مفتوح العنوه»، (اراضی که مسلمانان از کفار از طریق جنگ به تصرف درآوردند) آغاز می‌شود. زیرا این گونه اراضی در حکم وقف است. در دوره خلفای عباسی که به عصر طلایی تمدن اسلامی

را در جهت بهره برداری صحیح از آن‌ها به منظور اجرای نیابت واقف فراهم آورد (کاتوزیان، ۱۳۸۸: ۷۵).

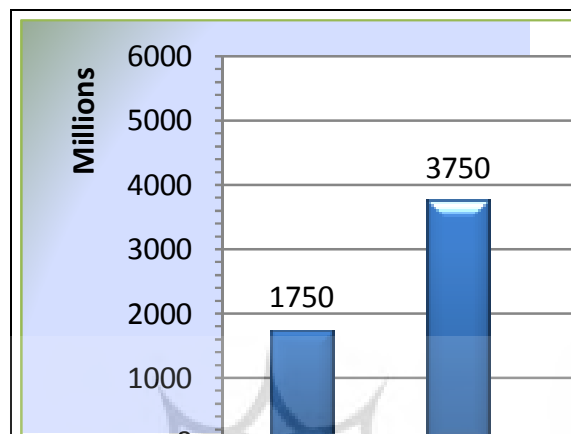
۱-۲- آمار وقف در شهر اهواز

تعداد موقوفات در تمام کشورهای اسلامی بسیار بالاتر از سایر کشورهای جهان است. این تعداد بسته به نقش پیش رو اجتماعی - فرهنگی و اقتصادی شهرها و نیز نیاز بیش تر شهرها به فضاهای وقفی کالبدی در شهرها و نیز بیش از روستاها است (کلانتری خلیل آباد، ۱۳۸۹: ۳۷). خوزستان به عنوان دروازه تشیع موضوع وقف رو به رشد است. وقف یک مدل اقتصادی اسلامی و مردمی و حکومت مردم بر مردم است. تعداد موقوفات متصرفی استان ۲۰۳ موقوفه و رقبات آنها ۲۲۸۰ عدد است و تعداد موقوفات غیر متصرفی ۲۲ و رقبات ۴۰۳ عدد است. استان خوزستان در سال ۱۳۹۲ با ثبت ۱۴۳ مورد وقف، رتبه نخست کشوری را کسب کرد (پایگاه خبری تحلیل خوزیان نیوز، ۱۳۹۲/۱۰/۱۳). از آنجا که موقوفات فاقد درآمد یا کم درآمد از نظر اقتصادی به صرفه نیستند و جهت افزایش کارایی اقتصادی باید آنها را از طریق سرمایه گذاری در پروژه‌ها فعال نمود. در این پژوهش به بررسی و ارزیابی موقوفات دارای درآمد در شهر اهواز پرداخته می‌شود. ۶۱ موقوفه دارای درآمد به مساحت ۷۵۷۱۰ متر مربع در شهر اهواز موجود است. در شکل شماره (۲) میزان درآمد موقوفات در شهر اهواز از سال ۱۳۹۰ الی ۱۳۹۲ نمایش داده شده است. طبق گزارش سازمان امور اوقاف و امور خیریه شهر اهواز درآمد مالی موقوفات از ۱۷۵۰ به ۵۴۸۰ میلیون ریال در سال ۱۳۹۲ افزایش پیدا کرده است. با توجه به اینکه هر موقوفه دارای

شهرت دارد، رقبات موقوفه و درآمد آنها در تمام ممالک اسلامی رو به فزونی نهاد و مردم خیر اندیش و امرا و وزرا و بزرگان و تجار موقوفات زیادی را برای امور عام المنفعه از خود به یادگار گذاشتند (فتح آبادی، ۱۳۸۹: ۶). وقف می‌تواند به اهداف اقتصادی دولت‌های جدید کمک فراوانی کند. وقف می‌تواند در کم کردن کسر بودجه ی دولت نقش عمده ای داشته باشد. زیرا کسر بودجه یا ناشی از تقلیل درآمد و یا ناشی از افزایش مخارجی است که دولت معمولاً در انجام وظایف خود مجبور به تحمل آن است؛ وقف می‌تواند در هر دو زمینه یاری رسان باشد زیرا با ایجاد کالاها و خدمات عمومی دولت از هزینه کردن برای این موارد معاف می‌شود (بختیاری، ۱۳۸۱: ۵). وقف به عنوان یک نهاد فقهی - حقوقی، علاوه بر رشد اقتصادی (افزایش مطلق محصول ناخالص ملی)، با توجه به خدماتی که در بخش‌های تولیدی، خدماتی و بازرگانی قادر به انجام آن است، در توسعه اقتصادی (تحول دگرگون ساز در بنیان‌ها و نهادهای اقتصادی) نیز می‌تواند تأثیر بر جای گذارد و مالاً در استقرار عدالت اجتماعی که هدف غایی توسعه اقتصادی در جوامع اسلامی است، سهم قابل ملاحظه ای ایفا کند (هدایتی، ۱۳۸۸: ۸۰). امروزه طبق آیین نامه ی دولتی، هر مسجدی باید جهت تأمین مخارج رقبه وقفی داشته باشد؛ و قانون اجازه نمی‌دهد مسجد جدیدی بدون عواید وقف شود. متولی هر مسجد توسط واقف یا اهالی محله انتخاب می‌شود و موظف است بیلان درآمد و مخارج را به وزارت اوقاف گزارش دهد. صرف درآمد موقوفات به منظور بقاء عین آن‌ها بر سایر مصارف مقدم است و متولی موظف است موجبات آبادانی رقبات موقوفه

طلاب و دانش آموزان بی بضاعت، سالمندان و بیماران خاص، اطعام مساکین و هزینه‌های کتابخانه می‌شود (سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۹۲).

تعدادی رقبه است، هم اکنون شهر اهواز دارای ۵۱۳ رقبه به مساحت ۱۳۵۲۸ متر مربع است. طبق بررسی انجام گرفته درآمد حاصل از موقوفات و رقبات مربوطه صرف هزینه‌های روزانه ی مساجد، کمک به

شکل ۲ - درآمد موقوفات از سال ۹۰ الی ۹۲ در شهر اهواز (ریال) مأخذ: یافته‌های پژوهش

شکل ۳ - موقعیت موقوفات در منطقه ۱ شهر اهواز ترسیم: نگارندگان

آمده، در مورد ویژگی‌های نمونه مورد بررسی، ۶۳/۸ درصد از پاسخ گویان مرد و ۳۶/۳ درصد آنان را زنان تشکیل داده اند. ۱۴/۴ درصد آنان دارای محدوده سنی میان ۰ الی ۱۴ سال، ۳۵/۳٪ میان ۱۵ الی ۳۶ سال، ۴۰/۶ درصد بین ۳۶ الی ۶۰ و ۹/۷ درصد آنان دارای گروه سنی ۶۱ سال به بالا هستند. ۲۶/۹٪ از پاسخ گویان از ابتدای تولد، ۳۸/۸ درصد کمتر از ۵

۳-تحلیل یافته‌ها

طبق نظریه ی وقف، موقوفات برای جغرافیای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شرق اسلامی و به ویژه شهرهای آن از سه جنبه یا لحاظ اهمیت دارد: (۱) از لحاظ تکوینی و مکانی؛ (۲) از لحاظ اجتماعی - اقتصادی؛ (۳) و از لحاظ سیاسی (پاپلی یزدی و همکار، ۱۳۸۲: ۲۵۸). با توجه به نتایج به دست

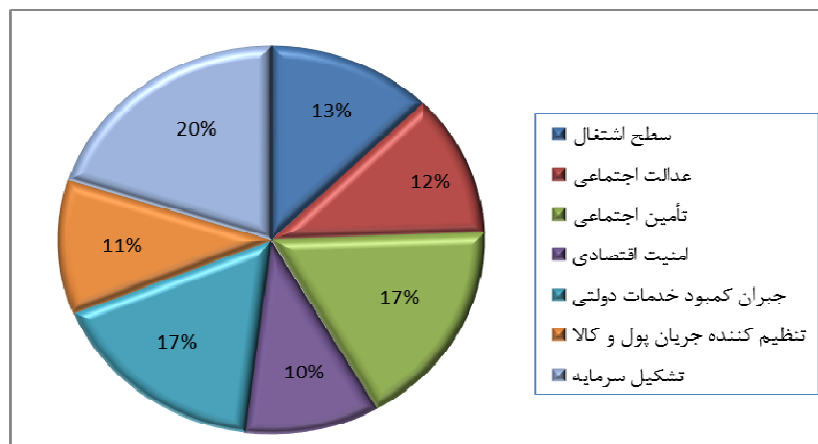
سال، ۳۳/۱ درصد بین ۵ الی ۱۰ سال و ۴ درصد آنان در جدول زیر، گویه‌های توسعه اقتصادی ذکر شده ۱۰ سال به بالا در محله دارای سابقه سکونت داشتند. است.

جدول ۱- معیارها و زیر معیارهای توسعه اقتصادی در منطقه

آثار وقف از بعد اقتصادی	
معیار	زیرمعیار
نقش وقف در سطح اشتغال	تأثیر وقف بر ایجاد فرصت‌های شغلی، تأثیر وقف بر بهره‌وری از زمین برای مصارف تجاری، فروشگاه‌ها، آموزش، مذهب، زراعت و...، تأثیر وقف در کاهش بیکاری میان قشر پایین جامعه
نقش وقف در عدالت اجتماعی	نقش وقف در کاهش اختلاف طبقاتی، تأثیر وقف در جلوگیری از تجمع و تمرکز ثروت، تأثیر وقف بر توزیع عادلانه ثروت و توازن اجتماعی، نهادینه شدن فرهنگ وقف در راستای گسترش عدالت اجتماعی، تأثیر وقف در نظام مشارکتی در نهادهای عام المنفعه، تأثیر وقف بر میزان ایجاد همبستگی
نقش وقف و امنیت اقتصادی	تأثیر وقف در تولید کالاهای امنیتی مانند: گندم، سلاح‌های دفاعی و...، تأثیر وقف در تولید و گسترش کالاهای راهبردی (فولاد، انرژی‌های جدید)، تأثیر وقف در پدید ساختن امنیت از درآمدهای مالیاتی و دولتی یا عمومی، تأثیر وقف در کاهش جرایم و انحرافات اجتماعی ناشی از فقر اقتصادی و گسترش امنیت
جبران کمبود خدمات دولتی	تأثیر وقف بر رفع کمبود بودجه و عدم تأمین اعتبار کافی از سوی دولت‌ها، تأثیر وقف بر مشارکت بخش خصوصی در راستای تأمین بودجه و اعتبار کافی، تأثیر وقف در ارتقای خدمات رسانی به اقشار محروم، تأثیر وقف در متمرکز کردن خدمات ناشی از موقوفات در بخش‌های میانی جامعه و رفع نیازهای ضروری اقشار محروم
تنظیم‌کننده جریان پول و کالا در اقتصاد	تأثیر وقف بر فرایند بهبود و گسترش علل مؤثر بر افزایش مداوم ظرفیت تولید (کالا و خدمات) به منظور رفاه عموم افراد، تأثیر وقف بر توزیع مجدد درآمد و سرمایه‌های جامعه
تشکیل سرمایه در بازارهای مالی از طریق وقف	تأثیر وقف در میزان سرمایه‌گذاری در بخش‌های تأسیسات زیربنایی جامعه، تأثیر وقف در ایجاد نهادهای وقفی و گسترش بازارهای مالی و رشد سرمایه‌گذاری، تأثیر وقف در امکان مشارکت و سرمایه‌گذاری مردم در امور مرتبط با موقوفات

منبع: نگارندگان

با مقایسه شاخص‌های درج شده در جدول و با توجه به نمودار پایین، نشان داده شده است که بیشترین تأثیر نهاد وقف بر تشکیل سرمایه و تأمین اجتماعی است.

شکل ۴ - نمودار مقایسه ایی میان شاخص‌های توسعه ی اقتصادی وقف در منطقه ۱ شهر اهواز ترسیم: نگارندگان

فرضیه ۱ - عامل وقف در منطقه ۱ شهر اهواز، موجب ایجاد فرصت‌های شغلی می‌گردد. جهت بررسی این فرضیه از آزمون t یک نمونه ای استفاده شده است. در جدول (۲) مقدار آماره t و درجه آزادی این آزمون و سطح معناداری و میانگین انحرافات و یک فاصله اطمینان ۹۵٪ برای میانگین انحرافات آمده است. با توجه به سطح معناداری ۰/۰۰۰ و مقایسه آن با مقدار خطای مجاز ۰/۰۵ با اطمینان ۹۵٪ فرض H_0 رد می‌شود. به عبارت دیگر عامل وقف در ایجاد فرصت‌های شغلی تأثیر بسزایی دارد.

جدول ۲- میانگین، انحراف استاندارد و آزمون t تک نمونه ای

متغیر مورد بررسی	تعداد پاسخگویان	میانگین	انحراف استاندارد	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
فرصت‌های شغلی	۳۲۰	۲/۵۲	۱/۳۴	۶/۹۹	۳۱۹	۰/۰۰۰

فرضیه ۲ - عامل وقف در ایجاد عدالت اجتماعی در منطقه ۱ شهر اهواز مؤثر است. برای بررسی این فرضیه از آزمون t یک نمونه ای استفاده شده است. در جدول (۳) با توجه به سطح معناداری ۰/۰۰۰ و

جدول ۳- میانگین، انحراف استاندارد و آزمون t تک نمونه ای

متغیر مورد بررسی	تعداد پاسخگویان	میانگین	انحراف استاندارد	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
عدالت اجتماعی	۳۲۰	۲/۴۵	۱/۳۴	۶/۵۳	۳۱۹	۰/۰۰۰

فرضیه ۳ - عامل وقف، موجب ایجاد امنیت اقتصادی در منطقه ۱ شهر اهواز می‌گردد. برای اطمینان از سطح معناداری تأثیر وقف در ایجاد امنیت اقتصادی، از آزمون t تک نمونه ای استفاده شده است. با توجه به مقادیر ($\text{sig} = ۰/۰۰۰$)، دلیلی برای تأیید H_0 وجود ندارد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که عامل وقف تا حدود زیادی باعث ایجاد امنیت اقتصادی می‌شود.

جدول ۴- میانگین، انحراف استاندارد و آزمون t تک نمونه ای

متغیر مورد بررسی	تعداد پاسخگویان	میانگین	انحراف استاندارد	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
امنیت اقتصادی	۳۲۰	۲/۹۸	۱/۱۷	۱۴/۹۸	۳۱۹	۰/۰۰۰

فرضیه ۴ - عامل وقف در جبران کمبود خدمات دولتی مؤثر است. فرضیه ۵: وقف عامل تنظیم کننده جریان پول و کالا در اقتصاد در منطقه ۱ شهر اهواز است. جهت اثبات معناداری فرضیه ی شماره ۵ از آزمون t تک نمونه ای استفاده شده است. با توجه به سطح معناداری ۰/۰۰۰ با اطمینان ۹۵٪ فرض H_0 رد می شود. بنابراین با تأیید فرضیه می توان نتیجه گرفت که عامل وقف در جبران کمبود خدمات دولتی مؤثر است.

جدول ۵- میانگین، انحراف استاندارد و آزمون t تک نمونه ای

متغیر مورد بررسی	تعداد پاسخگویان	میانگین	انحراف استاندارد	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
جبران کمبود خدمات دولتی	۳۲۰	۱/۹۶	۱/۳۴	۶/۱۷	۳۱۹	۰/۰۰۰

فرضیه ۵: وقف عامل تنظیم کننده جریان پول و کالا در اقتصاد در منطقه ۱ شهر اهواز است. جهت اثبات معناداری فرضیه ی شماره ۵ از آزمون t تک نمونه ای استفاده شده است. با توجه به مقدار $\alpha = 0.000$ (sig) و آماره $t = 13/18$) با ظریب اطمینان ۹۵٪ فرض H_0 رد می شود. بنابراین وقف به میزان زیادی می تواند عامل تنظیم کننده پول و اقتصاد به حساب آید.

جدول ۶) - میانگین، انحراف استاندارد و آزمون t تک نمونه ای

متغیر مورد بررسی	تعداد پاسخگویان	میانگین	انحراف استاندارد	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
تنظیم کننده جریان پول و کالا در اقتصاد	۳۲۰	۲/۹۷	۱/۳۱	۱۳/۱۸	۳۱۹	۰/۰۰۰

فرضیه ۶: عامل وقف در تشکیل سرمایه در بازارهای مالی در منطقه ۱ شهر اهواز مؤثر است. برای اثبات این فرضیه از آزمون تک نمونه ای t استفاده شده است. مقدار آماره t و سطح معناداری $\alpha = 0.001$ نشان می دهند که دلیل کافی برای تأیید H_0 وجود ندارد. بنابراین می توان گفت که عامل وقف می تواند در تشکیل سرمایه در بازارهای مالی مؤثر است.

جدول ۷) - میانگین، انحراف استاندارد و آزمون t تک نمونه ای

متغیر مورد بررسی	تعداد پاسخگویان	میانگین	انحراف استاندارد	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
تشکیل سرمایه در بازارهای مالی	۳۲۰	۱/۷۵	۱/۳۱	۳/۴۳	۳۱۹	۰/۰۰۱

فرضیه اصلی تحقیق: میان وقف و توسعه اقتصادی منطقه ۱ شهر اهواز رابطه‌ی معناداری وجود دارد. با توجه به سطح معناداری ۰/۰۰۱ و مقایسه آن با مقدار

خطای مجاز ۰/۰۵ با اطمینان ۹۵٪ فرض H_0 رد می‌شود. به عبارت دیگر عامل وقف در توسعه اقتصادی منطقه تأثیر بسزایی دارد.

جدول ۸- میانگین، انحراف استاندارد و آزمون t تک نمونه‌ای

متغیر مورد بررسی	تعداد پاسخگویان	میانگین	انحراف استاندارد	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
توسعه اقتصادی	۳۲۰	۲/۴۳	۰/۰۵	۶/۹۴	۳۱۹	۰/۰۰۱

۴- نتیجه‌گیری

وقف یکی از عمده‌ترین زیرساخت‌های اقتصادی جهان اسلام است. موقوفات که بخش مهمی از ثروت ملی ایران را تشکیل می‌دهد کمتر کتاب یا رساله‌ای در خصوص آن تدوین یافته است. در توجه به نگاه اقتصادی دین اسلام برای رفع محرومیت‌ها و چالش‌های اقتصادی جامعه، در کنار مدل اقتصادی خمس و زکات یک مدل برجسته‌تر دیگری را به نام وقف معرفی شده است. محله‌هایی که به خاطر قدمت زیاد، علاوه بر شکل بخشی به کالبد اولیه شهر، توسعه آن را به ویژه در بخش مرکزی و سنتی، باعث شده و شتاب بخشیده‌اند. با توجه به تحلیل و توصیف فرضیه‌ها، تمام ۸ فرضیه مطروحه، به اثبات می‌رسد، به عبارت دیگر عامل وقف در ایجاد اشتغال، عدالت اجتماعی، امنیت اقتصادی، جبران کمبود خدمات دولتی، تنظیم‌کننده جریان پول و کالا در اقتصاد و تشکیل سرمایه در بازارهای مالی تأثیرگذار است. از طریق احیای موقوفات متعدد و خروج آنها از دست متصرفین غیرقانونی، ساماندهی موقوفات و ترویج و احیای امر وقف، بررسی قوانین و مقررات وقفی و رفع نقایص آنها، بهره‌گیری از متخصصان در زمینه‌های مختلف، تأسیس وقف پول و نظارت قوه

قضاییه می‌توان تا حدود زیادی باعث افزایش کارایی موقوفات شد.

منابع

عابدین در کوش، سعید، (۱۳۹۱)، «درآمدی به اقتصاد شهری»، مرکز نشر دانشگاهی.

امینیان، محمد، (۱۳۸۸)، «وقف از دیدگاه حقوق و قوانین»، تهران، سمت.

اهلرز، اکارت، (۱۳۷۴)، «موقوفات دینی و شرق اسلامی»، مؤمنی، مصطفی، ضیا توانا، محمد حسن، میراث جاویدان، سال سوم، شماره ۱۰، تهران.

الدوری، عبدالعزیز، (۱۳۸۵)، «گستره تاریخی وقف در جوامع اسلامی»، اسلامی، حسین، میراث جاویدان، شماره ۵۵، صص: ۶ الی ۲۴.

آمار نامه کلان شهر اهواز، (۱۳۹۰)، معاونت برنامه‌ریزی و توسعه.

بشیری، عباس، مریم پور، رحیم، زمانی، جمشید، رجایی، بهزاد، باقری، سعید، (۱۳۹۰)، «حقوق‌کاربردیوقفواراضیموقوفه»، انتشاراتمرکز.

بهوتی، منصور بن یونس بن ادريس (۱۹۹۷)، «كشاف القناع»، تحقیق أبو عبدا... محمد حسن اسماعیل شافعی، بیروت، دارالکتب.

- شکوئی، حسین، (۱۳۷۳)، «دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری»، تهران، سمت.
- شمس، مجید، حجتی ملایری، (۱۳۸۹)، «تأثیر جهان بینی دینی وقف بر شکل گیری و گسترش فیزیکی شهر - مطالعه موردی: شهر ملایر»، جامعه شناسی معاصر، شماره دوم، صص: ۱۹۱ الی ۲۰۵.
- شهابی، محمد رضا (۱۳۸۳)، «مبانی و چهارچوب نظری تأثیر وقف در شکل گیری فضاهاى شهری»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۲، صص: ۱۳۵ الی ۱۵۰.
- صفایی پور، مسعود، (۱۳۸۳)، «بررسی زمین‌های وقفی شهر رامشیر»، میراث جاویدان، شماره ۴۷ و ۴۸.
- علینقیان، حسین، (۱۳۹۰)، «نقش وقف در محافظت از میراث عمرانی و رشد پایدار»، میراث جاویدان، شماره ۷۹ - ۸۰، صص ۲۶۳ الی ۲۸۴.
- عبادی، صادق، (۱۳۸۶)، «وقف در کشورهای اسلامی - تاریخ و تحولات وقف در کشور عمان»، میراث جاویدان، شماره ۵۹، صص: ۵۶ الی ۶۵.
- عسگری، امیر، (۱۳۸۹)، «طرح توسعه ی موقوفات با رویکردی اقتصادی»، میراث جاویدان، سال شانزدهم، صص: ۳۴ الی ۴۱.
- عبدالستار عثمانی، محمد، (۱۳۷۶)، «مدینه اسلامی»، چراغی، علی، امیر کبیر، صص: ۸۲ الی ۶۳.
- عرب، حمید رضا، (۱۳۸۵)، «فرهنگ وقف و قشربندی اجتماعی واقفان در شهرستان اراک»، میراث جاویدان، شماره ۵۴، صص: ۱۰۲ الی ۱۱۲.
- بختیاری، صادق، (۱۳۸۱)، «وقف و نقش آن در توسعه اقتصادی و اجتماعی»، میراث جاویدان، شماره ۳۹ و ۴۰، صص: ۴ الی ۱۱.
- پایگاه خبری - تحلیل خوزیان نیوز، (۱۳۹۲)، همایش وقف و رسانه.
- پاپلی یزدی، محمد حسین، رجبی سناجردی، (۱۳۸۲)، «نظریه‌های شهر و پیرامون»، تهران، سمت.
- جهانیان، ناصر، (۱۳۸۹)، «بررسی فقهی اقتصادی مالکیت وقف»، اقتصاد اسلامی، شماره ۳۸، صص: ۵ الی ۳۲.
- حائری یزدی، محمدحسن، (۱۳۸۰)، «وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی»، بنیاد پژوهش‌های اسلامی مشهد.
- خوش چهره، محمد، (۱۳۸۴)، «جایگاه وقف در عدالت اجتماعی»، میراث جاویدان، سال سیزدهم، صص: ۱۱۹ الی ۱۲۶.
- خسروی، محمد علی، (۱۳۸۵)، «سهم موقوفات در ساختار فرهنگی کشور»، میراث جاویدان، شماره ۵۵، صص: ۵ الی ۱۰.
- دادگر، ید...، سعادتفر، جواد، (۱۳۸۶)، «امکان سنجی وقف پول - ابزاری جدید در توسعه ادبیات و فعالیت‌های اقتصادی»، فصلنامه ی پژوهش‌های اقتصادی، سال هفتم، صص: ۱۰۹ الی ۱۲۳.
- ریاحی سامانی، نادر، (۱۳۹۰)، «وقف و امور خیریه در آئینه برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران»، میراث جاویدان.
- سازمان اوقاف و امور خیریه استان خوزستان، (۱۳۹۲)، روابط عمومی اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خوزستان.
- سالنامه آماری استان خوزستان، ۱۳۹۰.

فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۲۵، صص: ۲۹ الی ۴۸.

هدایتی، علی اصغر (۱۳۸۸)، «مروری بر ابعاد اقتصادی و اجتماعی وقف - نقش وقف در توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورها»، میراث جاویدان، شماره ۶۷، صص: ۷۶ الی ۸۱.

Caudiosi, M. (1988), Influence of Waqf on the Development, University of Pennsylvania, Law Review, pp: 136.
Connolly, S. and Manroe, A (1999), Economics of Public Sector, Harlow, Prentice Hall, pp: 36.

عرفان، محمدهادی، (۱۳۹۰)، «نقش وقف در شکل‌گیری شهرهای ایرانی - اسلامی»، ویژه‌نامه وقف سرمایه فراموش شده.

غفوری روزبهانی، ناصر، (۱۳۹۰)، «نقش وقف در توسعه اقتصادی، اجتماعی کشور»، میراث جاویدان، شماره ۷۸.

معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رییس‌جمهور - جمهوری اسلامی ایران، (۱۳۸۹)، مجموعه برنامه پنجساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران.

فلاح، ابراهیم، (۱۳۹۰)، «نقش وقف در فقرزدایی از جامعه»، شماره ۷۸، میراث جاویدان.

فتح‌آبادی، محمود، (۱۳۸۹)، «گذری کوتاه به تاریخچه وقف و بررسی کارکرد سه گانه آن»، سازمان اوقاف و امور خیریه.

کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۸)، «قانون مدنی»، بنیاد حقوقی میزان.

کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۶)، «اموال و مالکیت»، بنیاد حقوقی میزان.

کلانتری خلیل‌آباد، حسین، صالحی، احمد، رستمی، قهرمان، (۱۳۸۹)، «نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی»، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، شماره اول، صص: ۳۳ الی ۴۳.

مصباحی مقدم، غلامرضا، مسلمی، حسن، عبدالهی، محسن، (۱۳۹۰)، «وقف به مثابه منبع تأمین مالی خرد اسلامی ارائه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی در کشور»، فصلنامه پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، صص: ۹۱ الی ۱۳۰.

میر احمدی، مریم، (۱۳۷۱)، «پژوهشی در موقوفات عصر صفوی»، مشهد، آستان قدس رضوی،